

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ ТА ІНФОРМАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ
ДЕПАРТАМЕНТ КУЛЬТУРИ ВО КМР (КМДА)
МУЗЕЙ ІСТОРІЇ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ**

**ІСТОРІЯ
ГЕРАЛЬДИКИ УКРАЇНСЬКИХ
ЗЕМЕЛЬ
ВІД ДАКНОРВСЬКОГО ЧАСУ
ДО XVIII СТ.**

2024

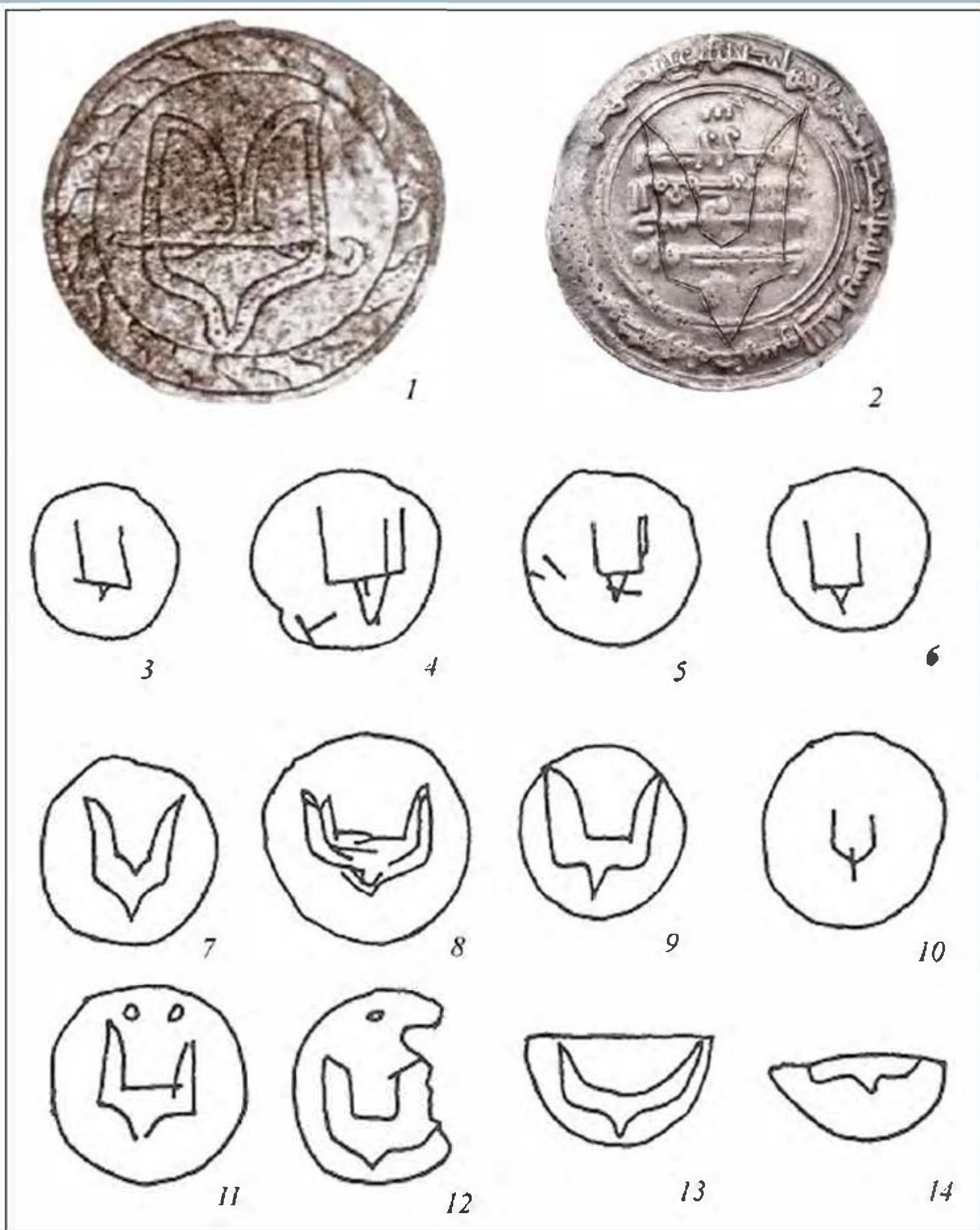

Індивідуальним символом княжої влади, статусу і власності в Давній Русі були знаки Рюриковичів – символи у вигляді різноманітних версій двозубів і тризубів. Найвідомішими з них і найточніше персоніфікованими є тризуби Володимира Святославича, Ярослава Мудрого і Святополка Володимировича. Дискусії про їхнє походження продовжуються. Зображення пояснюють на основі різних гіпотез, серед них: іконографічна (зображення сокола, корогви, світильника і т. д.); походження від тамги – знаків власності, поширених у тюркському світі; стилізовані монограми грецьких написів; сакральний язичницький чи християнський символ (зброя божества або хрест, що процвів). Княжі знаки зображувалися на монетах, печатках, т. з. вірчих підвісках, перснях, наконечниках піхов мечів, плінфах, денцях горщиків тощо. Дослідники розробили цілий ряд альтернативних класифікацій давньоруських знаків та схем їх персональної атрибуції. Кількість знаків, приналежність яких достовірно визначена, невелика.

Мотив хижого птаха на наконечниках піхов мечів (1, 2), підвісках (3) та монетах (4, 5):
1–3 – Гньоздово (1, 2 – за: Каинов, 2009);
4 – монета Кнута Великого (1018–1035); 5 – монета Етельреда II (бл. 1009) (за: Garipzanov, 2011)

Кістяний диск із Саркела (1 – за: Артамонов, 1958)
та графіті – «двозуб» на арабських монетах
2 – за: Молчанов, 2012;
3–14 – за: Мельникова, 2008)

Тюркські тамги
раннього середньовіччя

Пізніше в Центральній
і Східній Європі деякі
тамги використовували
в геральдиці.

Герб князів Глинських

Тамга – родовий або особистий знак у кочових народів Євразійського степу, а також народів і культур Кавказу та Східної Європи, які перебували під їхнім впливом. Має різноманітні форми. Використовувалася для позначення родового чи приватного майна. Перші тамги були відомі скіфам, сарматам, гунам, аварам, мадярам, хозарам, половцям, татарам, монголам тощо.

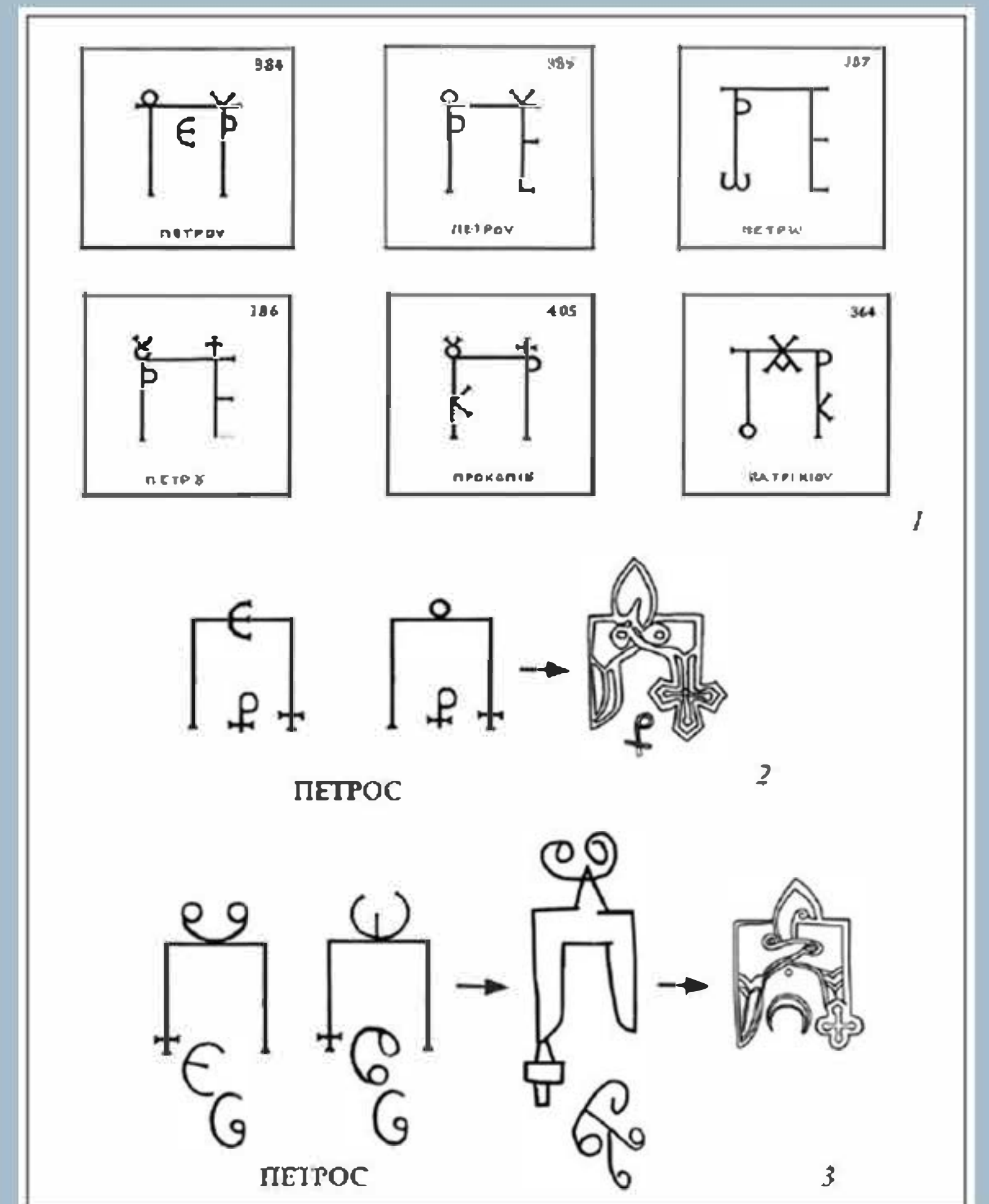

1, 2 – свинцева печатка з розкопок Д. В. Мілєєва 1912 р. на садибі Десятинної церкви (за: Михеев, 2014); 3 – підвіска з камерного п.6/2008 р. у Пскові (за: Ершова, 2010); 4 – «таманський брактеат» (за: Михеев, 2014); 5 – наслідування дирхема із зображенням сокола та хреста (за: Кулешов, 2015)

Знаки Святополка Володимировича:
1 – срібник з ім'ям ПЕТРОС; 2 – срібник з ім'ям Святополка; 3 – срібник з ім'ям ПЕТОР (Гайдуков, Калинин, 2012); 4 – ремінний наконечник з п. Е864/1 могильника Бодзя (за: Duczko, 2014)

Типи візантійських монограм (1 – за: Zacos, Veglery, 1972) та варіанти утворення прототипів знаків Святополка Володимировича на основі монограми (2, 3)

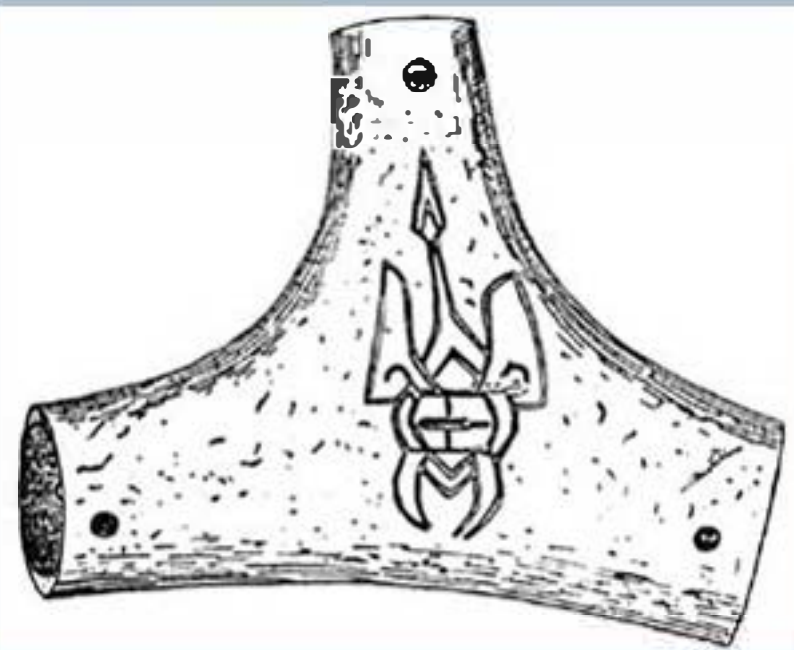
Найраніший етап давньоруської князівської геральдики все ще пов'язується зі знаком у вигляді «двозуба», який, проте, більше не може розглядатися як персональний знак Святослава Ігоревича, оскільки виник не пізніше останньої чверті IX ст., та використовувався принаймні до 80-х років X ст. Також сумнівним залишається прочитання імені «Святослав» на печатці з «двозубами» із садиби Десятинної церкви, що значно зсуває достовірно встановлений час появи давньоруських свинцевих печаток.

Фрагмент плінфи зі знаком Володимира Святославича з розкопок В. В. Хвойки 1907 р.

Знак князя Володимира на кістяному виробі з Жовнинського городища (Довженок та інші, 1966)

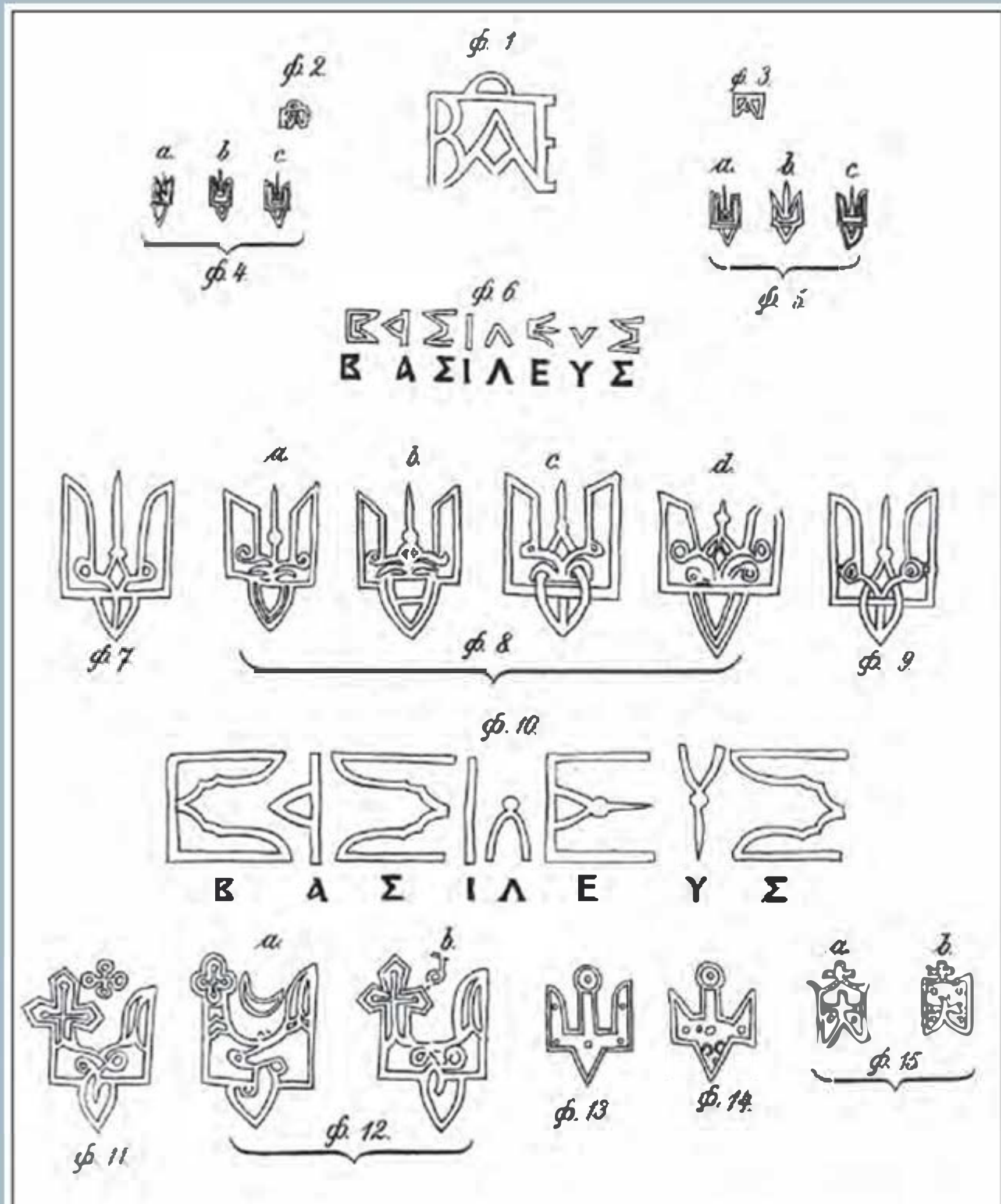
Князівські знаки на підвісках (1–4) та аналогії плетенню в графіті та ювелірному мистецтві (5–7):
 1 – підвіска з-під Києва; 2 – підвіска з Ладogi;
 3 – підвіска з Новгородa (2–3 – за: Молчанов, 2012);
 4 – підвіска із Циблів (Колибенко та ін., 2008);
 5 – фрагмент декору піхов «шаблі Карла Великого»;
 6 – графіті з Георгіївського собору, Новгород (за: Михеев, 2014);
 7 – графіті із Софійського собору, Київ (за: Высоцкий, 1966)

Поява «тризуба» Володимира Святославича наразі не може датуватися часом раніше від часу хрещення князя (989/890), тобто відноситься вже до періоду християнських символів.

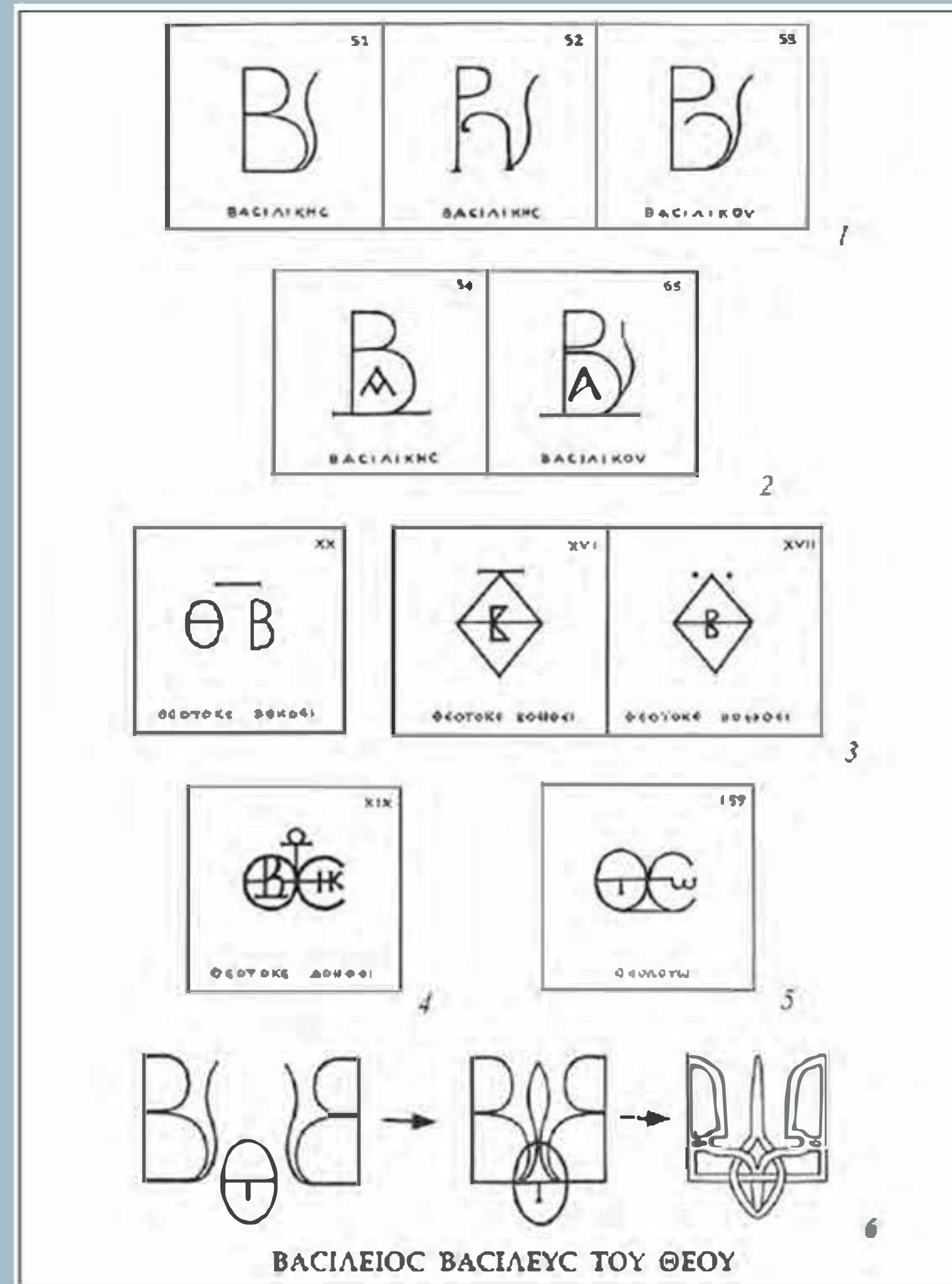

Знаки Володимира Святославича на монетах:
 1 – златник; 2 – срібник I типу; 3 – срібник II типу;
 4–6 – срібники III типу;
 7, 8 – срібники IV типу (1, 3, 4, 5, 7, 8 – за: Гайдуков, Калинин, 2012)

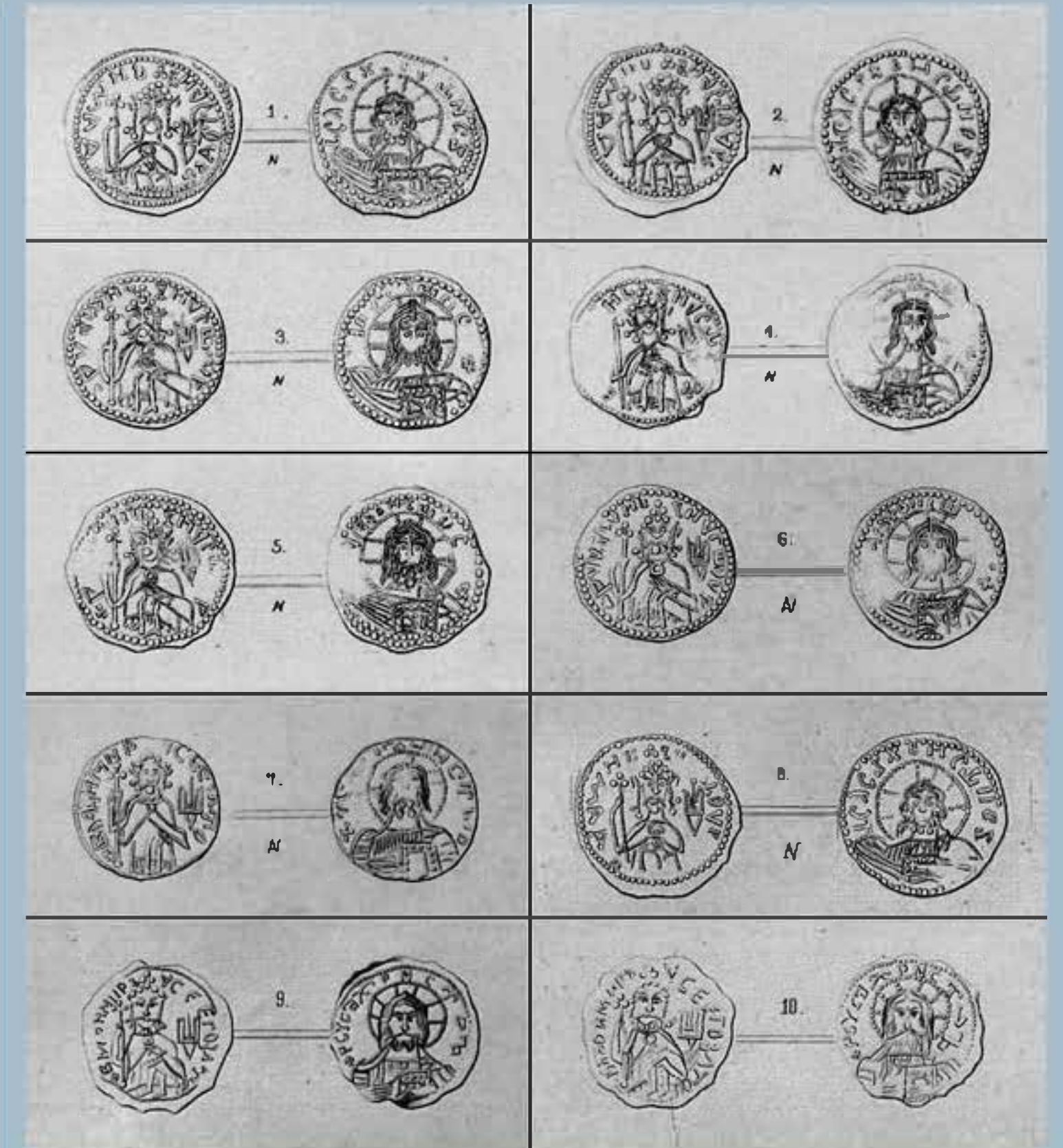

Прочитання князівських знаків як візантійської монограми (за: Болсуновский, Чернев, 1889)

Типи візантійських монограм (1-5 – за: Zacos, Vegler, 1972) та варіант утворення прототипу знака Володимира Святославича на основі монограми (6)

Срібники Володимира

Гіпотеза про походження знаків Володимира та його синів Ярослава і Святополка від монограм на сучасному етапі має опиратися на стандартні форми тогочасних візантійських грецьких монограм і включати християнські імена князів – Василій, Петро, Георгій.

Златник Володимира

Срібники
Ярослава
Мудрого

Молівдовули – вислі свинцеві
печатки князя
Ярослава
Мудрого

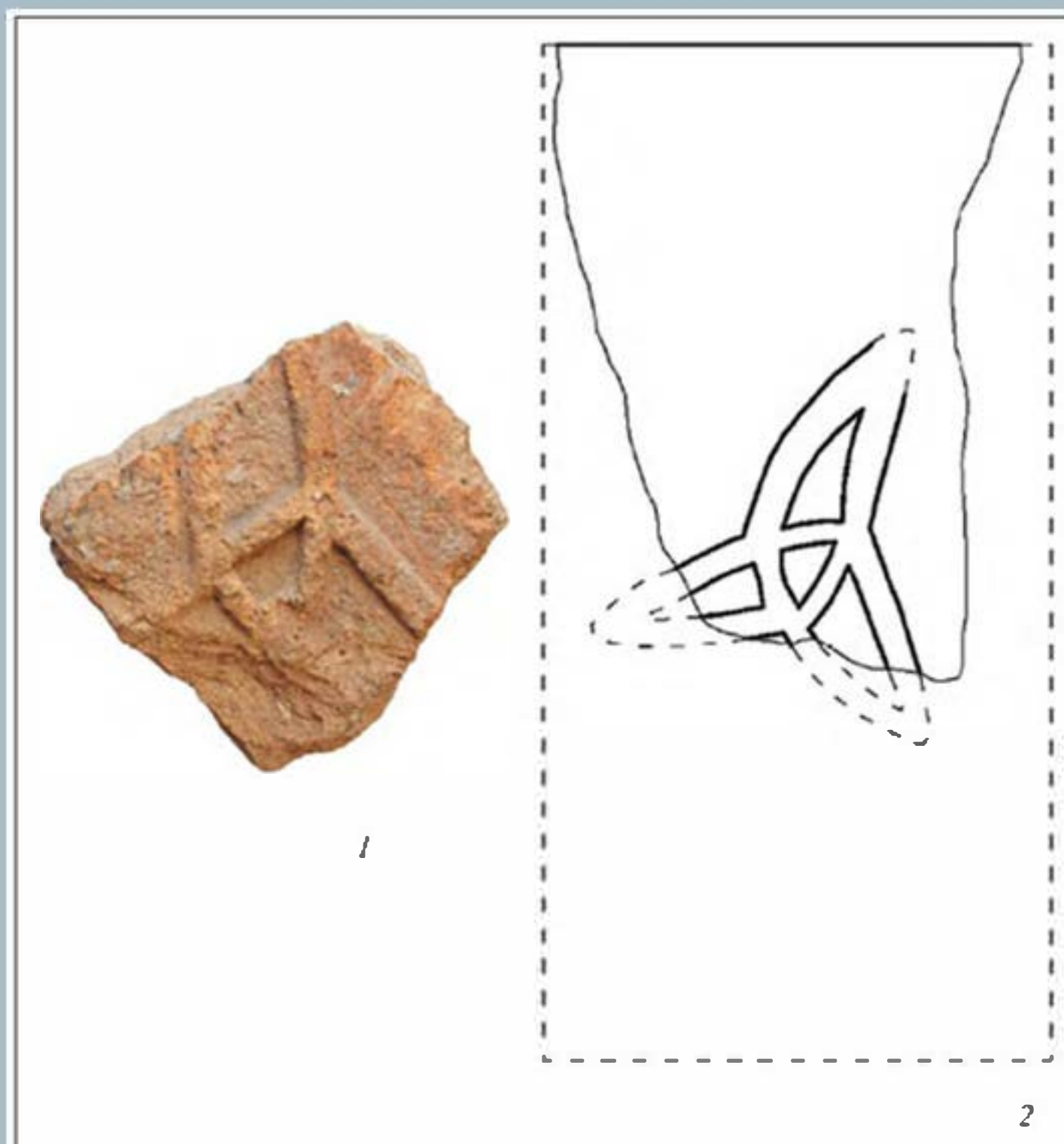
Зображення орла на
одязі Ярослава Мудрого
та його другого сина на
фресці собору Святої Софії

Знаки Ярослава Володимировича на монетах та
монетоподібних підвісках (1-4 – за: Гайдуков, Калинин, 2012),
типи візантійських монограм (5 – за: Zacos, Veglery, 1972)
та варіант утворення прототипу знака Ярослава
Володимировича на основі монограми (6)

Перелік ранньої давньоруської князівської символіки має доповнитися знаком у вигляді трикветра з плінфи Десятинної церкви, який міг потрапити на Русь як символ християнського правителя після контактів княгині Ольги з німецьким імператором Оттоном I і закріпитися згодом для руського населення як персональний знак княгині та її оточення на контрасті з «двозубом» язичників.

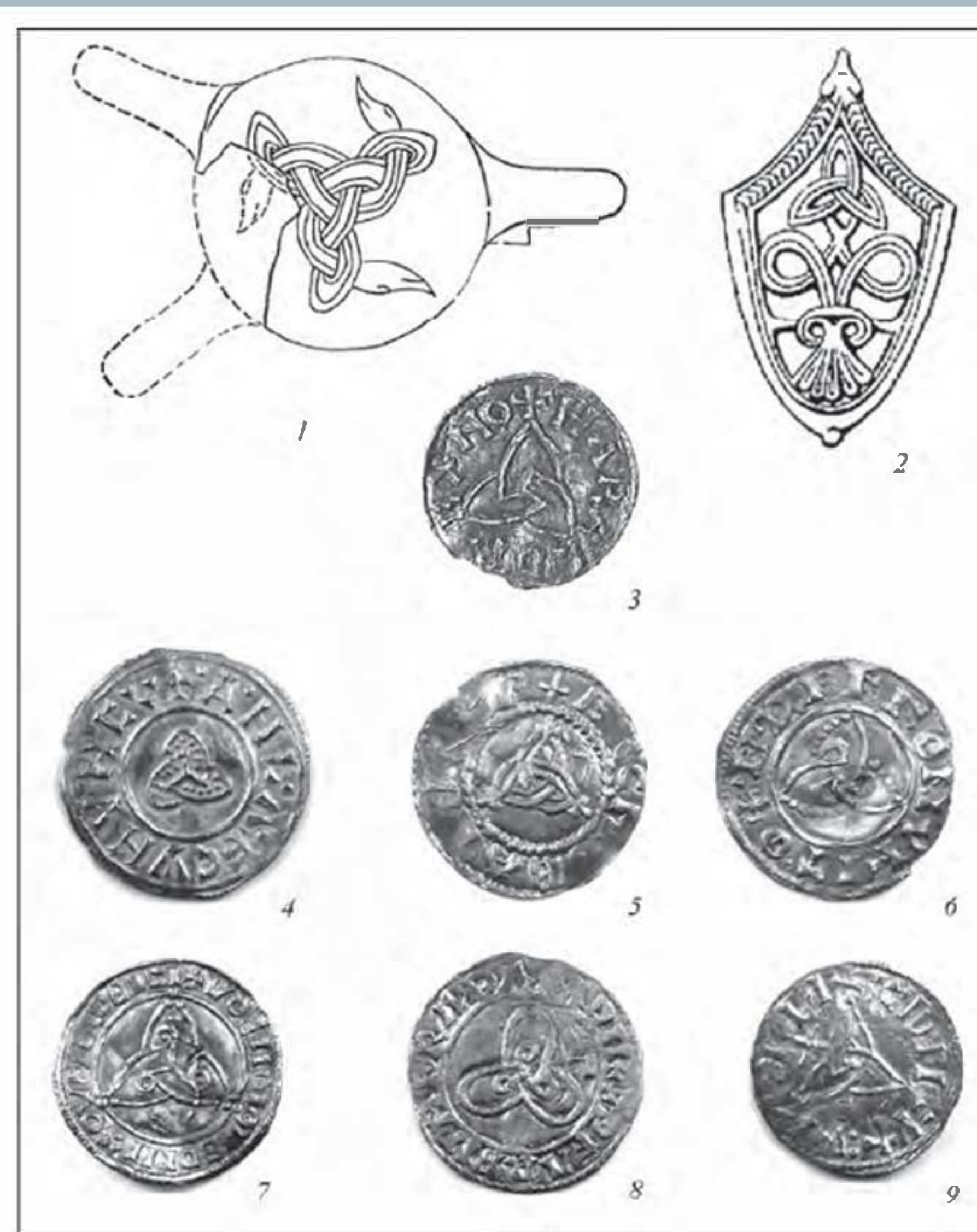

Знаки трикветра на фрагментах плінфи:
1 – з розкопок Десятинної церкви 2006 р.;
2 – з розкопок поруч із садибою Десятинної церкви 1971 р.,
реконструкція (за: Ёлшин, 2014)

Трикветр також міг бути раннім княжим знаком.

Срібний браслет-наруч, знайдений 1939 року в складі скарбу під час виконання земляних робіт у Києві на вулиці Стрілецькій.

Знаки трикветра на предметах скандинавського кола (1, 2) та монетах (3–9): 1 – графіті на водолії з к. 105 Шестовицького могильника (за: Бліфельд 1977);
2 – наконечники типу I-1 за П. Паульсеном (за: Каинов, 2009);
3 – монета Гаральда III Суворого (1047–1066);
4 – монета Олафа III (941–944); 5 – монета єпископа Страсбурга Арчібальда (965–991);
6–9 – монети Кнута Великого (1018–1035) (3–9 – за: Garipzanov, 2011)

У середні віки для підтвердження автентичності, приналежності певній особі та для запечатування документів використовували свинцеві вислі печатки (молівдовули). Це були своєрідні пломби, через які протягали й фіксували шнурки-мотузки, прикріплені до пергаментних грамот. З обох боків свинцевого диска розміщували зображення святого-патрона, напис, часом – хрест або княжий знак. Це був початок використання зображень святих як індивідуального знака. Вислі печатки належали не тільки князям,

але й церковним архиєреям, знатним боярам. Згодом зображення святих стали широко вживати в геральдиці пізнього середньовіччя та модерного часу.

Типологія давньоруських князівських знаків XI-XIII ст. зі свинцевих печаток за В.Л. Яніним (1970)

Печатка кн. Святполка-Михайла Ізяславича

Печатка Ірини-Варвари Комнен, дружини кн. Святполка Ізяславича

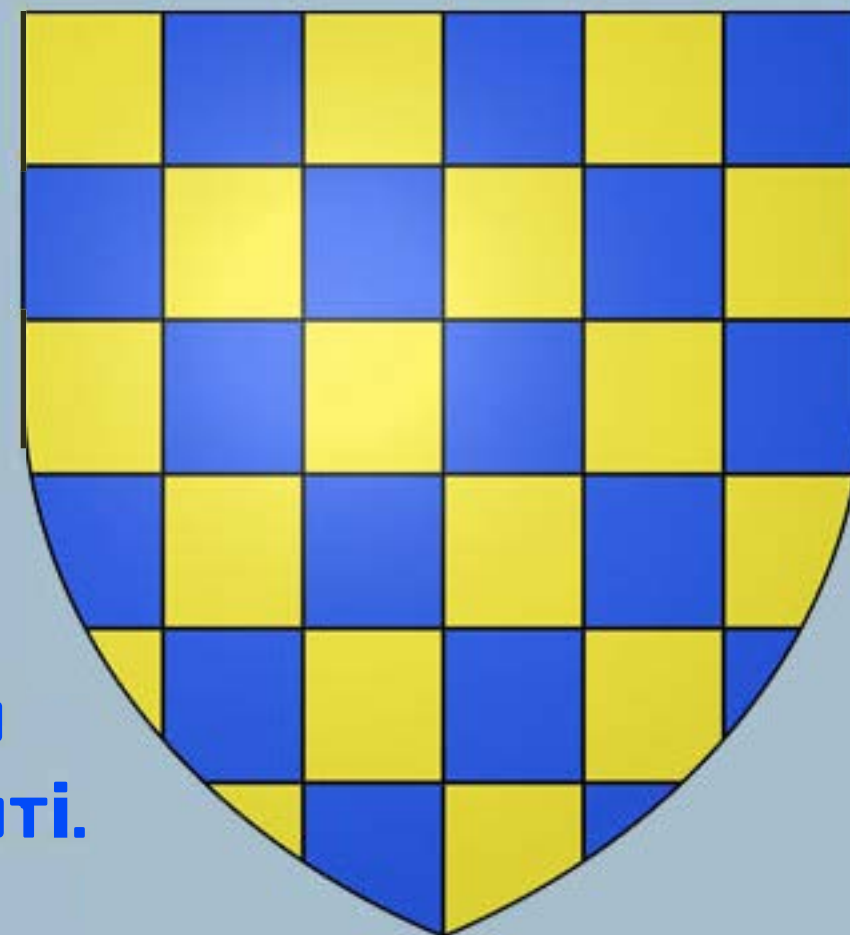

Перстень з розкопок на території Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві 1997 року

Одна зі схем розвитку княжих знаків на вислих печатках і перснях

Вважається, що феодальні герби виникли під час хрестових походів (з кінця XI ст). Найдавнішим зображенням герба є емалевий малюнок з могили Жоффруа Плантагенета, графа Анжу і Мена у Франції (1113–1151). На середньовічних монетах, як символи певних правителів, володінь і міст, зображали святих, хрести різної форми, зорі, монограми, тварин, християнські храми, фортечні укріплення (брами, башти тощо). У XII ст. на монетах з'являються зображення в щиті.

Герб дому Вермандуа

Син Анни Ярославни Гуго Великий (граф Вермандуа) (1057–1101) був братом короля Франції Філіппа I та одним з керівників першого хрестового походу й учасником походу на Схід 1101 року.

Брактеат Вальтера III (1176–1196), графа Арнштайна, монетний двір Хетштедт і Гардольфа фон Харбке (1193–1201) (?), єпископство Хальберштадт

Брактеати Фрідріха II, Фогт фон Ольдеслебен (бл. 1189–1217), графство Бейхлінген, монетний двір Бад-Франкенхаузенг; Мюльхаузен / Тюрингія

Брактеати Гослару (зі святими Симоном та Юдою, які тримають корону, монетний двір Гослар та Оттона I, землі Вельфів, з 1235 року герцогство Брауншвейг і Люнебург, монетний двір Геттінген

Денарій Болеслава I Хороброго (1000–1003) із зображенням птаха

Брактеати Генріха III, землі Вельфів, герцогство Саксонія, монетний двір Люнебург

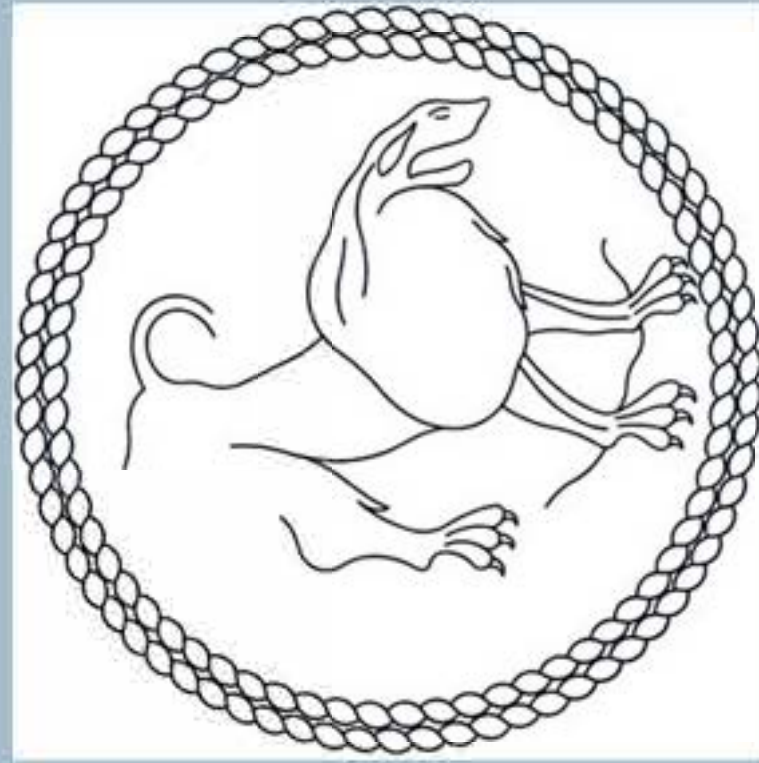

Стилізоване міське укріплення на генуезькій монеті

Міська печатка Львова XIV ст.

Лев є на печатці князя Юрія I Львовича, яку було видано grosмейстеру німецького рицарського ордену (1313). На іншому боці – зображення святого Георгія.

На печатці 1316 року лев розміщений на щиті вершника. Він стоїть на задніх лапах і повернутий ліворуч від глядача. Другою рукою вершник тримає прапор.

Міська печатка Луцька XIV ст.

Геральдичний символ лева є також на печатці, прикріпленій до листа князів Андрія і Лева II (1316). Ця печатка збереглась у п'яти воскових екземплярах, що прикріплені до грамот Андрія Юрійовича (1316) та Юрія II Тройденовича (1325, 1327, 1334, 1335). На печатці поєднано давньоруську традицію зображення вершника і геральдичного зображення на щиті.

Монети Любарта Гедиміновича і Дмитра Любартовича з левом і майбутнім гербом Волині – хрестом

Галицька монета і печатка Владислава Опольського 1379 року Галицький півгріш Казимира III

Денарій Юрія Тройденовича

У добу литовсько-руської держави геральдичні символи почали набувати західноєвропейської стилістики. При цьому збереглися традиційні для Русі символи: тризубоподібні знаки та зображення святих. Популярним княжим геральдичним символом стало зображення святих воїнів, як вершників, так і піших. Багато князів асоціювали себе з давньоруським княжим станом, використовуючи герби зі святим Георгієм Змієборцем. Вірогідно, що герб «Погоня» теж походить від зображення цього святого. Розрізняли «литовську Погоню» – вершник з мечем та «руську Погоню» – святого Юрія-Змієборця зі списом.

«Колюмни»
Гедиміна

Печатка Ольгерда
Гедиміновича

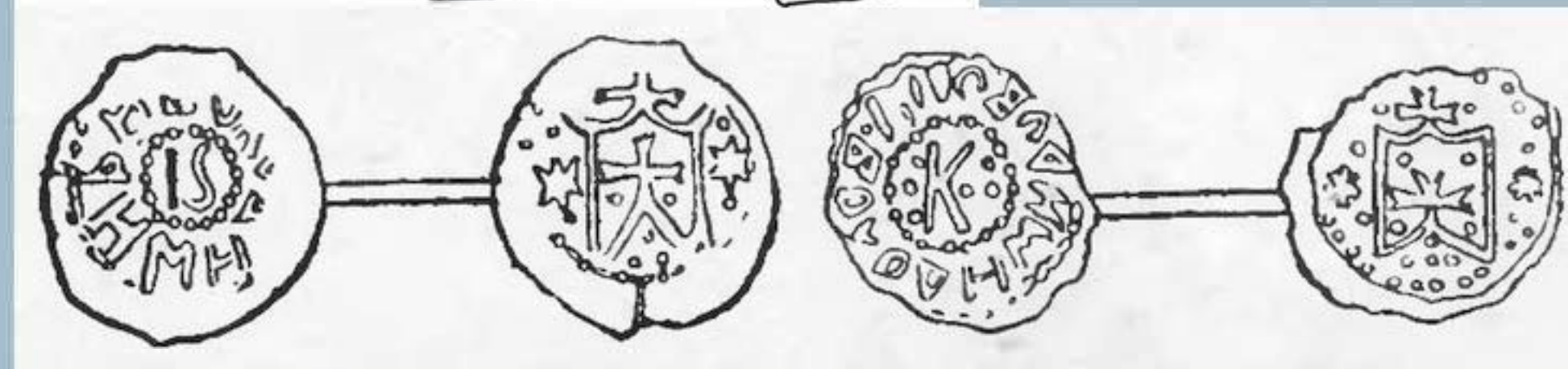
Литовський денарій
Вітовта (1410–1430)

Монета Ольгерда
Гедиміновича
(до 1370 року)

Монети Сіверського
князівства
Дмитра-Корибута
Ольгердовича
(1380–1393)

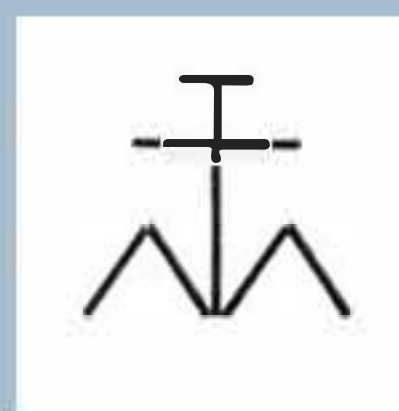
Монети Київського князя Володимира Ольгердовича
(1362–1394)

Печатка князя
Олександра
Коріатовича
(1366)

Печатка князя
Дмитра-Корибута
Ольгердовича
(1385)

Знак на печатці
Федора
Коріатовича
(1403)

Подільське князівство,
Федір Коріатович (1388–
1394), подільський
денарій.

с/мт Сосниця Чернігівська
області. Вага 0,77 г,
діаметр 1,2 мм, проба –
600, 1911р.

Печатка Скиргайла
Ольгердовича
з левом на щиті
(1382)

Напівгріш князя Поділля
Юрія Коріатовича

Юрій Коріатович (? – 1400, Бирлад), подільський князь, молдовський та валаський воєвода, мав резиденцію в місті Смотричі. У 1374 році при ньому було реконструйовано укріплення Кам'янця-Подільського і надано місту магдебурзьке право. У 1372 році був запрошений на князівство в Молдавії, у Сучаві. Видав у Бирладі грамоту, у якій він указаний як правитель Молдавської землі (1374). Помер у Василію (Васильків), похований у монастирі біля міста Бирлада.

Скиргайло (Іван) Ольгердович
(бл.1354 – 1397),
князь троцький (1382–1395),
полоцький (1387–1397),
київський (1395–1397),
Великий князь Литовський
(1382–1396)

Рисунок на печатці
Скиргайла
з ягеллонським хрестом
на щиті (1402).
Залежно від місця
князювання й політич-
них обставин, відносин
сюзерен–васал, знак
на щиті міг змінюватися.

Ольгердовичі – гілка правлячої великокнязівської династії Гедиміновичів у Великому князівстві Литовському; 12 синів і 9 дочок Ольгерда та їхні нащадки. Від Ольгерда походили кілька князівських, великокнязівська і королівська династії. Їхні нащадки мали вже інші прізвища, утворені здебільшого від імені безпосереднього предка чи від назви уділу. До цього роду належали князі Трубецькі, Пінські, Слуцькі, Бельські, Чорторійські, Сангушки, Мстиславські.

Печатка Кейстута
Гедиміновича (1379)
як троцького князя
з геральдичним символом Тракая

Печатка Вітовта
Кейстutowича (1429)

Рисунок печатки
Сигізмунда I Кейстutowича
з Колюмнами на щиті
(1432)

Свидригайло Болеслав
Ольгердович (бл. 1370 – 1452),
князь вітебський
(бл. 1391 – 1393),
подільський (1401–1405),
жидачівський (1403 – бл.1405),
сіверський і чернігівський
(1405–1409, 1419–1430),
волинський (1434–1452),
Великий князь литовський
(1430–1435).

Печатка Свидригайла
Ольгердовича (1402)

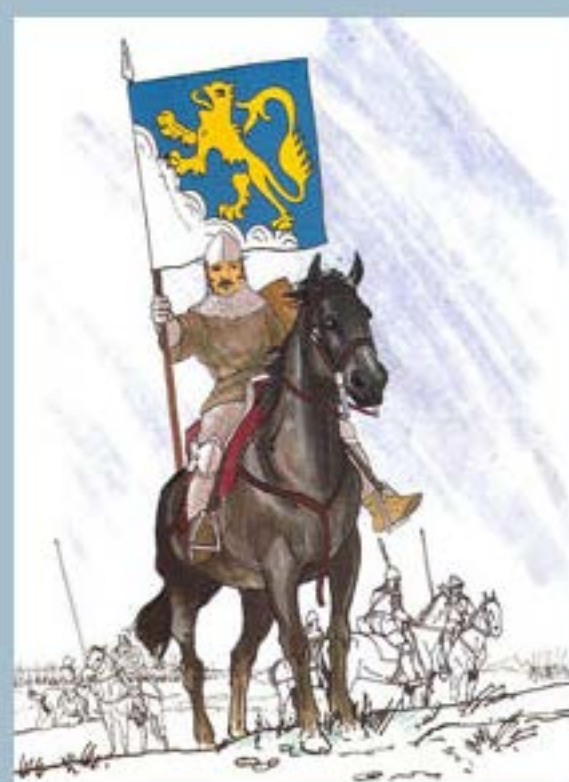

Перелік геральдичних символів міститься в описі Грюнвальдської битви Яна Длугоша (1415–1480). У своїй праці він залишив надзвичайно цінний опис прапорів, під якими у битві воювали хоругви з різних земель Польщі і Великого Князівства Литовського, у тому числі з території Русі-України. «Дванадцята Львівської землі, її символ – жовтий лев, що дряпається на скелю, у блакитному тлі. Чотирнадцята Перемиської землі, маючи за герб жовтого орла з двома головами, які повернуті у протилежні сторони, у блакитному полі. Шістнадцята Холмської землі, маючи в гербі білого ведмедя, який стоїть між деревами, у червоному полі. Сімнадцята, вісімнадцята і дев'ятнадцята Подільської землі, яка з огляду на велику кількість рицарства у тій землі мала три хоругви, а на кожній з них зображення сонця у червоному полі. Двадцята Галицької землі, мала на знамені чорну галку з короною на голові у білому полі». На знаменах хоругв Київської, Дрогичинської, Берестейської, Кременецької, Стародубської і багатьох інших Вітовтових були зображені Колюмни. Деякі хоругви називалися за іменами князів.

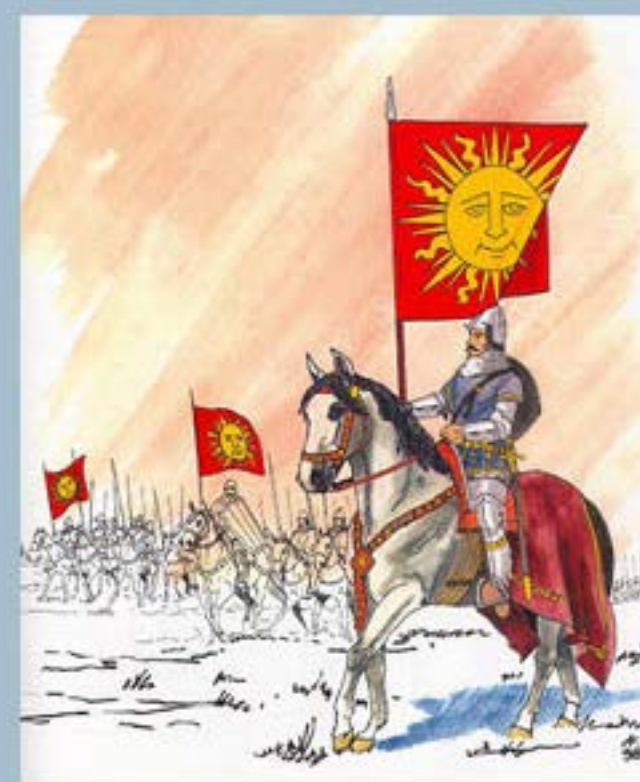

Велика печатка Вітовта (1407), ліворуч угорі – герб Волині

Автор: А. Орльонов

Львівська хоругва

Хоругви Поділля

Хоругва Сигізмунда Корибутовича

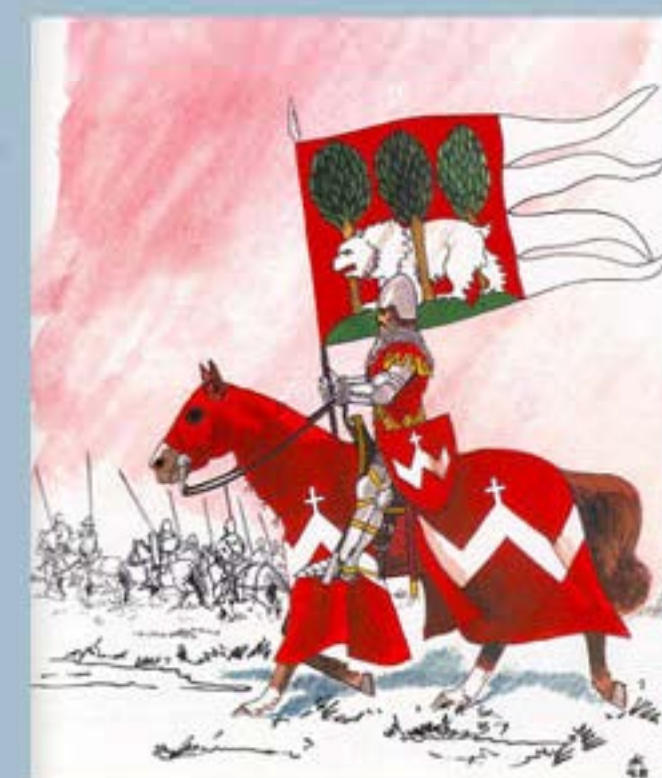

Галицька хоругва

Холмська хоругва

Хоругва Перемиської землі

Печатка Ягайла (1389) з гербами земель, у т.ч. Галичини і Валахії (Буковини)

Луцька міська печатка із фігурою святого (св. Георгій?)

Герб Русі і Червоної Русі (Волинь, Холмщина) у гербовнику Конрада Грюненберга (1483)

Герб вільного королівського міста Перемишль

Герб Києва в гербовнику Грюненберга (1483)

Герб Київського митрополита (XV ст.) Григорія Цимбалака

Печатка Київського магістрату (1671–1700)

Варіант герба Сигізмунда II Августа (1548) з гербами Київщини та Волині

Герб Белза (1508) після отримання магдебурзького права (1377)

Герб Белзької землі

Герб Чернігівського воєводства (XVII ст.)

Печатки Чернігівського магістрату із зображенням св. Володислава, цей символ використовували з 1623 до 1781 року.

Гербові символи держав і територій найчастіше первісно були знаками їхніх правителів. Поява міських гербів пов'язана із запровадженням місцевого самоврядування. На гербі міста могли використати як княжий символ династичних володарів, так і особний знак. Герб міста міг збігатися із символом округи, центром якої він був.

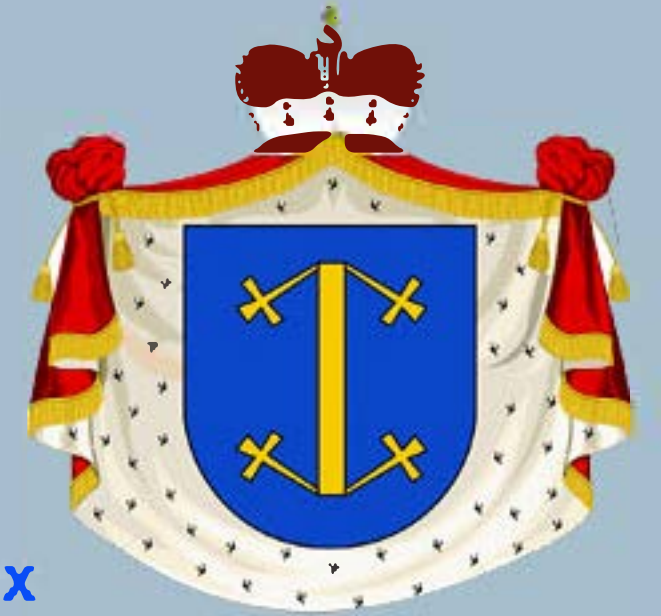
Основу давньоукраїнської (руської) геральдичної системи в XIV–XVI ст. становили родові символи, які виникли задовго до появи самої геральдики ще в давньоруський час із княжих знаків, і лише згодом були оформлені в родові герби, згідно з вимогами геральдичних правил. Подібну практику бачимо й в інших європейських країнах, але якщо в Русі-Україні 90% гербів було створено на підставі старих родових знаків, то, скажімо, у Польщі подібних випадків налічувалося заледве чи 20%, у Німеччині – 5%.

Герб князів Вишневецьких, Збараських, Воронецьких від родового знака князів Несвіцьких, варіанта тризубоподібного знака з хрестами

Печатка Андрія Юрійовича Заславського (1520)

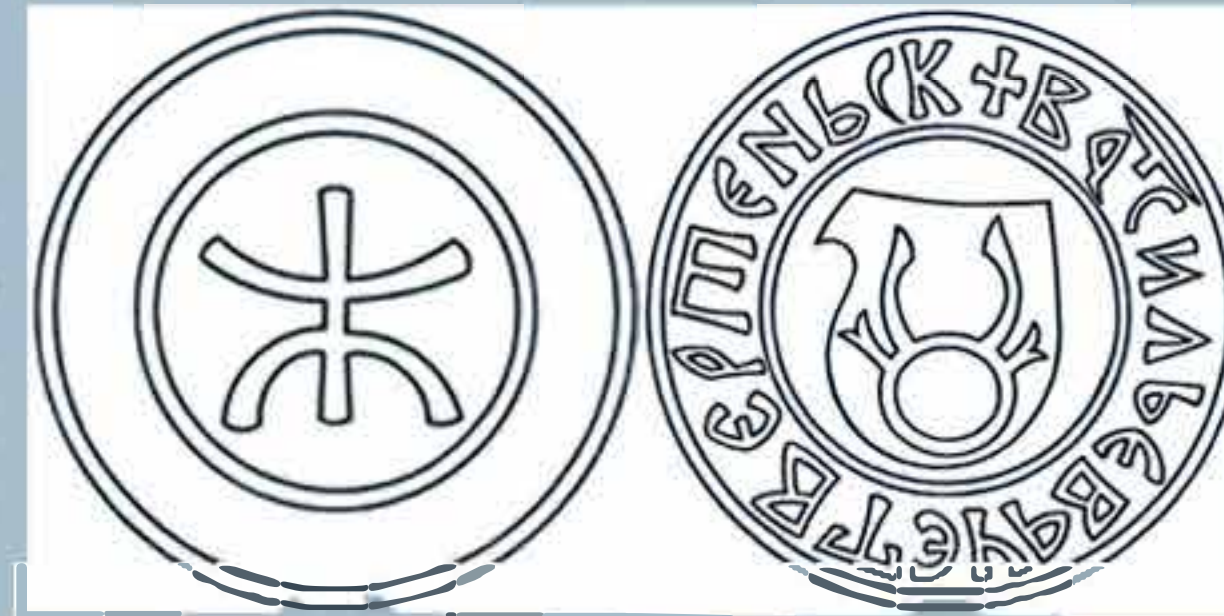

Герб князів Ружинських

Герб князів Глинських-Мамаїв з елементом татарської тамги

Федір Михайлович Четвертинський князь Вишковський, (1477 – після 1488). Печатка 1477–1487 років

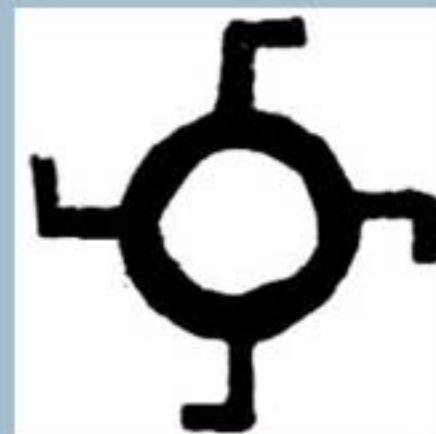
Василь Федорович Четвертинський, князь на Четвертні та Яровиці (1501–1545). Печатка 1528–1539 років

Герб князів Святополк-Четвертинських

Федір Іванович Четвертинський, князь на Четвертні та Боровичах (1559–1578). Печатка (1578)

Гербовий знак князів Половців-Рожиновських

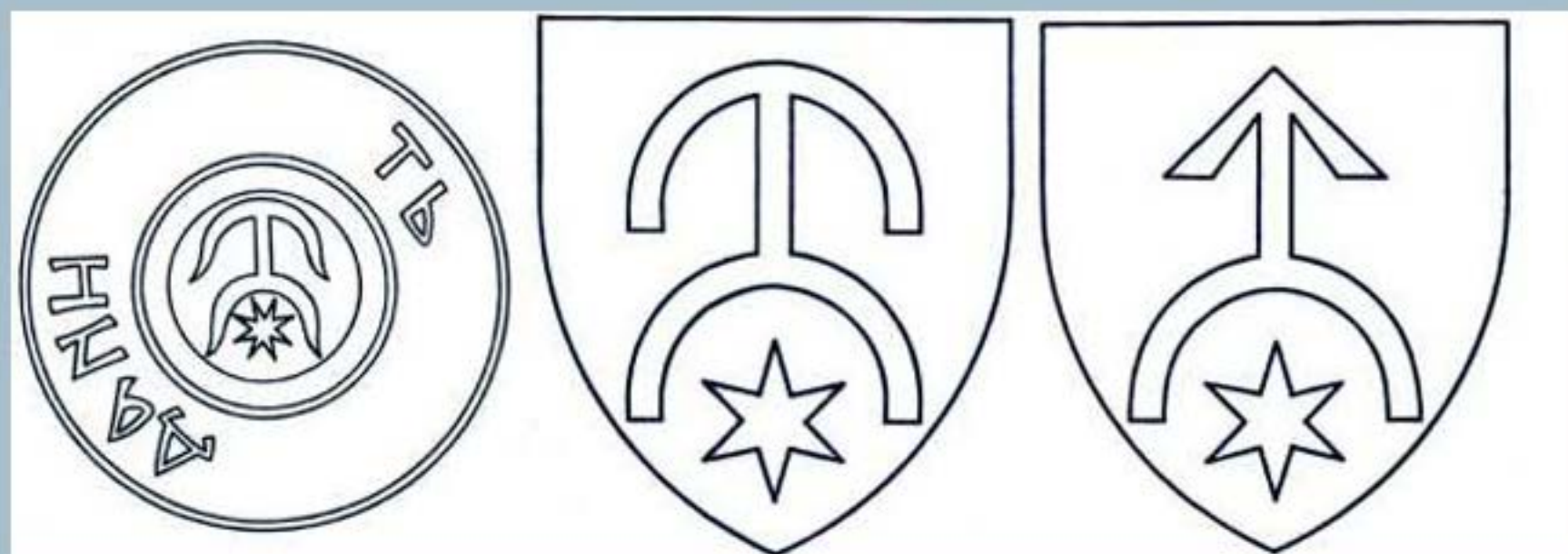
Печатка Гальшки Острозької (1582)

Реверс медалі Василя Костянтина Острозького (XVI ст.)

Варіанти гербів князів Острозьких

Печатка Данила Васильковича (1366)

Герби Федора Даниловича на печатках 1387 і 1388 років

Реконструкція герба з медалі князя Василя Костянтина Острозького

Герб «Хоругви»
Олізарів-
Волчковичів,
Кмітів та інших

Герб Гулевичів

Герб роду Кисіль

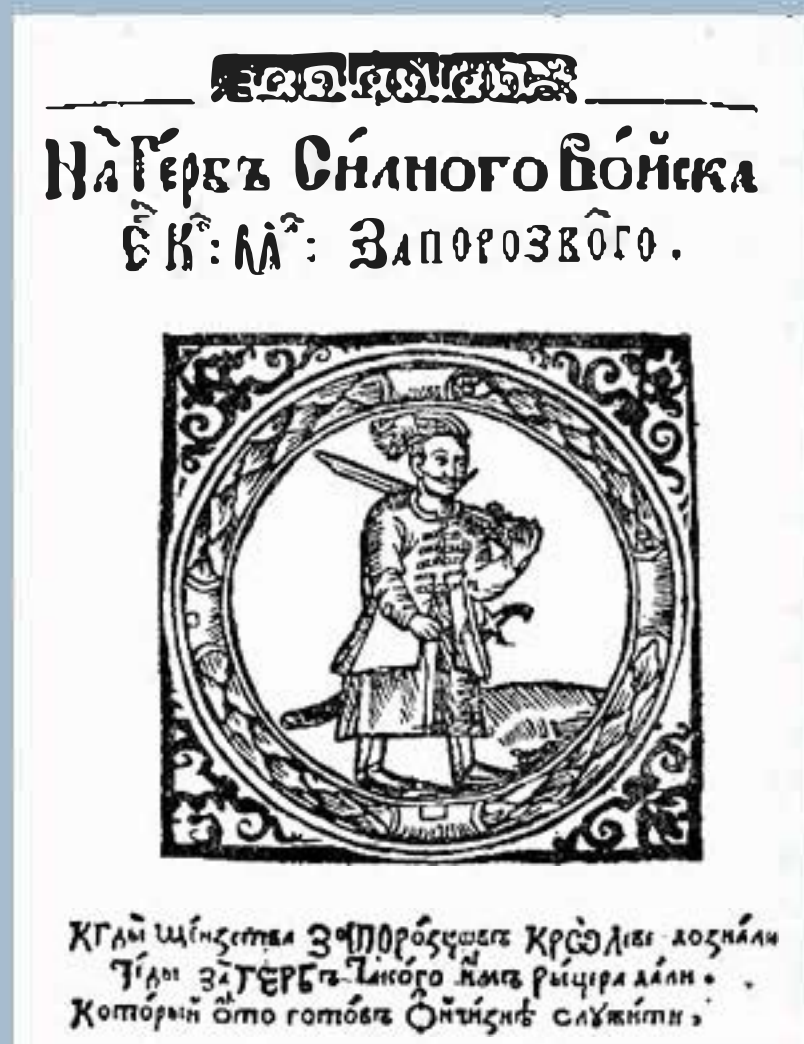

Герб Немиричів

XV–XVII ст. стали часом розквіту геральдики на українських землях. Слідом за княжими династіями до гербів і геральдики долучилася шляхта. У XVII ст. до геральдичної творчості взялася козацька старшина, ввівши нові специфічні символи (шаблі та інша зброя, у т. ч. вогнепальна, бунчуки та інші клейноди, зображення озброєного мушкетом стрільця тощо).

Богдан Хмельницький

Символ
Війська
Запорозького (1622)

Іван Брюховецький

Данило Нечай

Іван Виговський (1659)

Петро Тетеря

Михайло Ханеко

Петро Дорошенко

Дем'ян Многогрішний

Іван Самойлович

Іван Сірко

У XVI–XVII ст. дедалі більше міст отримували самоуправління типу магдебурзького, яке передбачало використання міським урядом печатки та герба. У XVIII ст. герби шляхти і козацької старшини зазнали впливу геральдичних правил держав, яким підпорядковувалася більшість території України: Речі Посполитої і російської імперії. Козацька старшина часом змінювала герби на більш «давні» і «родовиті». З'явилася територіальна символіка Війська Запорозького – печатки і значки полків, сотень, паланок. Наприкінці XVIII ст. імперія остаточно скасувала автономію українських земель, уніфікувала законодавство і ввела нові геральдичні правила, змінила герби міст і територій. Попри це, деякі давні територіальні символи збереглися. Найчастіше це стосувалося зображень святих і міських укріплень.

Корсунь (1585)

Лубни (1592)

Чигирин (1592)

Біла Церква (1620)

Переяслав (1630)

Київське воєводство (XVI–XVIII ст.)

Київський полк (1730)

Печатка Київського полку (1738)

Київ (1782–1792)

Переяслав (1782)

Харків (1654–1781)

Харків (1781–1918)

намісництво, губернія, Чернігів (1782–1859)

Чернігівський полк

Герб Кирила Розумовського

Бугогардівська паланка (1740–1768)

Гадяцький полк (1737–1743)

Кодацька паланка (1768–1771)

Герб Івана Мазепи з Чернігівського колегіуму

Герб Павла Полуботка

Герб Галаганів

Герб Лизогубів

Герб
Закарпаття
(1997,
на основі
гербів
1920, 1939
років)

Герб Житомирської
області на основі
символів
історичних
земель,
що входять до її
території

Герб Чернівецької області на основі герба Чернівців
та зображення букових горішків і листя (1994)

З відновленням незалежності України розпочалося відновлення територіальної геральдики на основі національних історичних традицій. У нинішній воєнний час поява нової мілітарної символіки (емблеми та шеврони військових з'єднань і підрозділів) є яскравим проявом зростання та зміцнення національної самосвідомості українців.

Герби Полтави
(1646,
XVIII ст.,
XIX ст.,
1993)

Герб Луцька
зі св. Миколаєм
(2007)

Герб
Запоріжжя

Герб
міста
Дніпра

Шеврон
30-ї ОМБР
ім. князя
Костянтина
Острозького
з гербом
Острога
і девізом:
«З Божою
Милістю»

Великий герб Івано-Франківська

Шеврон
54-ї ОМБр
ім. гетьмана
Івана Мазепи
з гербом «Курч»
і фразою з думи,
написаної І. Мазепою

123-тя ОКРЕМА БРИГАДА ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОБОРОНИ

БРИГАДА СФОРМОВАНА В МИКОЛАЇВСЬКІЙ ОБЛАСТІ

Срібний олень
із золотими рогами,
озброєний списом

Подібний олень зображувався на печатках Бугогардівської паланки – адміністративно-територіальної одиниці держави Війська Запорозького низового часів Нової Січі (1734–1775), що існувала на території сучасної Миколаївської області

Джерела

1. Великий державний герб Української соборної держави, розроблений українським геральдистом Миколою Битинським в проєкті державних інсигній (символів) України на замовлення уряду УНР в екзилі близько 1939 року.
https://uk.wikipedia.org/wiki/Великий_герб_України
2. Олексій Комар «Княжі знаки з Десятинної церкви». http://mdch.kiev.ua/sites/default/files/public/pdf/Knjazh%D1%96_znaki_z_Desjatinnoi_cerkvy.pdf
3. «Ярослав Мудрий – великий князь і законодавець Київської Русі (до 1000-річчя з початку правління). Бібліографічний покажчик». https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16892/3/Jaroslav_Mudryj_pokazhchyk.pdf
4. «Давньоруські браслети». <https://spadok.org.ua/starozhytnosti/davnoruski-braslety-naruchi-iz-zobrazhennyam-semarhla-ta-perepluta> 16/02/2024
«Історія ювелірних прикрас в Україні». <https://spadok.org.ua/starozhytnosti/istoriya-iuvelirnykh-prykras-v-ukrayini>
5. «Археологічна спадщина, вкрадена Росією: інформаційно-просвітницька кампанія». Випуск 15. Скарб монет XI—XIII ст. із Хотина.
<http://vgosau.kiev.ua/novyny/proekty/1313-vypusk-15>
6. Ярополк-Гавриїл-Петро Ізяславич. <http://litorys.org.ua/dynasty/dyn27.htm>
7. Ігор Коваль, Ігор Креховецький «Герби старого Галича». https://spadok.org.ua/kyyivska-rus/gerby-starogo-galycha#google_vignette
8. Олег Однороженко «Наука про герби». <https://sigillum.com.ua/geraldyka/majsternya-2/>
9. Ярослав Книш «Мідні денарії Юрія Болеслава Тройденовича». <https://zbruc.eu/node/78465>
10. Олексій Бакалець «Лічба та обіг грошей в Подільському князівстві у другій половині XIV ст.». https://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=iscp_2017_5_3
11. Олег Погорілець, Ростислав Саввов «Монета подільського князя Костянтина». https://k-p.net.ua/istoriya_kamyantca/istoriya/190-moneta-podilskogo-knyazya-kostyantina.html
12. Погорілець Олег Григорович, Саввов Ростислав Володимирович «Про нові знахідки монет Подільського князівства». Нумізматика Фалеристика №4, 2007. https://www.tovtry.com/ua/history/statti/pro_novi_znahidky_monet_podilskogo_knyazivstva.pdf
13. Борис Черкас «Руська спадщина у Великому князівстві Литовському». <https://localhistory.org.ua/videos/bez-bromu/boris-cherkas/>
14. Ян Длугош «Рік господній 1410». <https://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos/frametext4.htm>
15. Михайло Відейко «Грюнвальд. Хоругви зі Сходу». https://chtyvo.org.ua/authors/Videiko_Mykhailo/Hriunvald_khoruhvy_zi_skhodu/
16. Юрій Рудницький ««Де нема рицаря - приходять бандит». Як влада відмовилася від 600-річчя Грюнвальду». <https://www.istpravda.com.ua/articles/2010/11/27/6593/>
17. Олег Однороженко «Геральдика князів Острозьких у світлі нововиявлених джерел». https://chtyvo.org.ua/authors/Odnorozhenko_Oleh/Heraldika_kniaziv_Ostrozkykh_u_svitli_novovyavlenykh_dzherel/
18. Олег Однороженко «Козацька територіальна геральдика кінця XVI - XVIII ст.». https://chtyvo.org.ua/authors/Odnorozhenko_Oleh/Kozatska_terytorialna_heraldika_kintsia_XVI__XVIII_st/
19. Емблема 30-ї окремої механізованої бригади.
<https://nv.ua/ukr/ukraine/events/emblemi-pidrozdiliv-zsu-rozvidki-ta-sso-opis-znachennya-legendi-infografika-50276759.html>

Упорядник: старший науковий співробітник Музею історії Десятинної церкви Андрій Чекановський.